

10361

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

DALARNA

Gagnef

12/3 1937

Lind, Per, 1937

Svar på ULMA:s frågelista M 43 Kvarnar
och malning

45 bl.4:o (s.16
dubbelpag.)

L.L.

Exc.S.Björklund

10361

1. Lista nr: 43.

Kvarnar och malning.

A. Handkoornar och andra enkla redskap för malning och krossning.

Ord, som beteckna att krossa såd etc: mal
på, stamp ben, kross grin.

Tårhundraden har man i Gagnef använt sig av saltendrivna stekalkkornar, varför man vid malning, av mjöl (handredskap användes icke för deftämmandamål) icke använde handredskap.

Stall krossades med en rundad steu mot en håll. Hårtill användes spishållen, som var av tackjärn. Vid krossning av kaffe lades ett papper på hållen. En någdlunda rund, mest platt^{sten}rund, av 12 cm diameter ^{med} rullades med god effekt över ytan. Ibland användes också en tomkultelj av jämn cylinderrform.

Dalarna.

Gagnef.

P. Lind.

Ink. 12/337.

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

2. Var det salt, på användes handkoar
i likhet med fig 5. Av en sådana som
fig. 6 användes såsom Gagnefs Minnestuga på
uppvisa i sina samlingar.

Kaffe krossades ock i en urhålkad
rännna med hjälp av en rulle i likhet med
fig. 1.

Mortlar av metall, gjutjärn och trä an-
vändes för krossning av kaffe, kryddor
och möjligen salt. ^{till morteln} Stålen kallades stamp.
Mortill, mortillstamp. Mortelns höjd c:a
24 cm. Diameter: 10-11 cm. Lika fig 3 och 4.
Stampen eller stålen 25 cm.

Vid grynfillovertening av havre kokades haoren
fört och forkades. Skaldes sedan på hand-
koar [fig. 5] genom att den "lätades" på att
skalen klövs och lätt kunde blåsas bort.
Kärnorna krossades sedan också ge-

stamp
m.

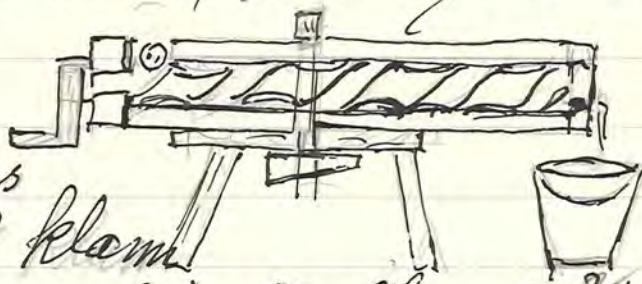
3. nytt målning på lättad handkoorn
(Uppgiften om denna gryn tillverkning läm-
nad av A. Palmkvist, Gagnefs älderdomshem)

Potatiskoornar = jolpäruckvar^{er}, vora ^{jordjärn-}
av två slag: a) för rivning av rå ^{stavar}
potatis, b) för söndermosande av koki ^(Chinn)
potatis. a) borde vara känd och
brukad modell över hela landet. Den
bestod av en låda, som stod på föt-
ter. Genom den gick en axel med vev
för kringvidande av ett cylindriskt
rivjärn. Potatisen stappades ned i
en bratt, put, och det rivna föll ned
i ett kärl under koornen, enär lå-
dan saknade botten.

b) åter var en ihålig cylinder
av två mot varandra vända halvor
av lövträ. På övre halvan var en

4. öppning för inmatning av den kokta
skalade och hållt baka potatisen. Genom
cylindern gick en ändlös skruv av
björk, som kringvred, så genom en
vov i ena änden. Vid kringvridning
en skruvades potatisen på smånung,
om från matarhålet till botten än-
den av kornen kländes sönder
och framkom såsom jämlika
fingfördelat mas, som fäll med i
ett kärl.

Appa-
raten

fastkilades
medelst ett klam-
mer vid en bänk eller såte. Den
malda potatismassan blandades
i deg, varav man bakade
tunnbröd som var betydligt mera

5 välsmakande än om potatis ej blandat i
Kvar, Kvara, Kvarer, Kvaran.
Hemkvara, | Du gå på å fjältä ^{eller mal} 88m | hem-
Hemkvara, (ader om en, som envis
kallade om en sak). Antagligen ett
minne från äldre tid, då hemkvarnen
användes som mjälkvarn, en envis,
ihållande, malande lät.

Med Kvarn | Kvar | menades alla inrättning-
ar varigenom någonting krossades eller
maldes, såsom; Sullkvara, där båd smid-
boze mot betalning i form av sull eller
kontant betalning i pengar; | Skvalta, | skvalta
för flera delägare vadligen gemensamt
hushållskvarn, där var och en var
sin egen mjälare; | handkvara eller
hemkvara, i Gagnef med lik fig 5, med hemkvarn
vilken under mammaminnens endast

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Fgl. 43

6 maldes balt, någon gång gryn av egen säd och
sin gårdens behov. Jölpärnkvara a) och b), se
sida 3-4 häröver. Kaffetvara ursprung-
ligen hemgjord, se fig. 1 sedan modärn;
~~sluttigen~~ benstamp för ^{fredskaff} krossning av
ben varvid det stampade vanligtvis
finmaldes på koaru.

ben-stamp

Handkvarnen var som nämnts av typ
fig 5 i Bagnes åtminstone alla jag sett
utom 1. Har ej sett någon med lave
under. Bestod av en översten eller löpare,
med runt hål av c:a 12 cm:s diameter
i mitten. På undersidan en utbugg-
ning för segla. Handtag i ena
kanten, inpassat i ett runt hål och
fastklatat eller bussat. Understen
eller liggare av något större diameter
än översten. Överstenen c:a 50 liggarnas

segla n.

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

7 c:a 60 cm:s diameter. I understenen en
vål fastkilad rund järndubb, på vilken
seglanå vilade. Det runda hålet i mitten
av övertenen, genom vilket matning godset släpp-
ts ned, kallades ögå / ögat / såväl i handkoar-
nen som i större koarnan. Dubben eller
stenen kring vilken vidmänges skedde och på
vilken seglanå satt, kallades sneba ^(sneba) ~~sneba~~ ^{sneba}
i större koarnan.

öga

sneba f.

I de handkoarnar jag sett i bruk, ställdes hand-
koarnen å golöet, dit man föint lagat ett
skymke, å vilket det förmaldade samblades
såsom en allt högre ring runt om
kanten. Någon gång har jag hört om g.
sett, att koarnen ställdes på botten ^{†)}
av ett kåril eller kar med lagom höga
bräddar, på att ingenting av malden
^{†) naturligtvis inuti kåril} skulle komma bort.

ULMA 10361. Per Lind. 1937

DAL GAGNEF

Fgl. 43

8. Regleringen av avståndet mel-
lan stenarna ^{verktyg} reglerades genom läder-
litav. Teglarä vitade ju på järn-
duken eller snesa. Ville man ha stör-
re avstånd mellan stenarna lade
man flera läderlitav mellan teg-
larä och snesens övre ände. Vil-
le man minska avståndet, plackade
man bort några.

Man kunde på detta sätt lätta hand-
koarnas, lätt handkoara, så att du gick lätt v.
lätt men malde grovt, eller lägg åt koara, lägga åt
då hon gick tyngre men malde
grannar mjöl eller grannar salt.
Grant salt = fint salt. lunnas
må, att så sent som ändå 1800-
tal köpte man grovt salt till mal-
salt. Ville man ha grannar salt
malde det på handkvarnar.

9.

B. Vattenkvarnar.

I Gagnef har mig veterligen ej använts annat än kvagnar med lodrikt stående vattenhjul. De voro placerade i större och mindre bäckar och äro samt i Dalälven. I Grådaforsen i Österdalälven voro på Gagnefskidan 24 ²⁴ somliga säga 25 skvattkvarnar, på vilka samtliga maldes in på senare hälften av 1800-talet. Fåta kvarnen, ^(i en äldst) vilken maldes, är Stora Nykvarnen, vars ytterväggar ännu stå kvar.

I Gagnef kallades dessa huschooskvarnar rätt och slätt skvalter. Skvalta, skvalta, skvalter, skvalton. Någon gång sade man skvattkvar. Skvattkvar, skvattkvara, skvattkvarer, skvattkvaran. Möjligt är, att i skvalta kan på något

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

10 ställe i landet ligga något diminutivt eller
mindervärdigt men knappast i Gagnef, där
dessa ända tills på 1800-talets mitt ~~var~~
voro de enda. Och när kullkvarnarna
sedan medelt botalag eller större kapital
startades, ansågos skvaltorna vara fol-
kets kornar, vara folkets hjälpar mot
"stormansvälde". Mölla, grästkovar, vore
benämningar som icke förekommo i Gf.

Kvarnbyggnaden kallades Kvarhus. (Se s. 16½) kvärhus
Skvaltornas läge berodde helt och hållet
på tillgången till vattenfall. Mer än $\frac{3}{4}$ mil
från bygden förekommo de dock icke gärna.
Allt till kvämen ledde från stranden
i allmänhet en spång av 4-5 stockar kvärn-
i bredd, bilade och lagda på flattsidan bro
Kallades Kvarbro, Kvarbro, Kvarbrona, Kvarbrö-
bro, Kvarbroan.

11. Damm = kvardammen = en uppdamning,
som höjde vattnet till en viss nivå. I
Kvarn- eller Grådaforsen, där 24 à 25 kvarnar
skulle samtidigt föres med vatten, var
genom laga dom fastställd bestämd höjd
å ^{Kvarn} dammens övre kant. Kanten kallades
tröskel = trösgål. Där ^{På grund härav} kunde ej den
ena kvarnen mata och den andra vara hind-
rad av vattenbrist.

Från dammen leddes vattnet av en
kvarnrännna av plank eller bilat och hop-
draget timmer. Hopdraget = låtas genom
lämplig bilning. Kvarnrännan kallades sump
eller greplava = greplava / greplaven, greplavs-
greplavan. Rännan ledde vattnet så gott som
vågrätt fram till ungefär 100 à 200 meter från
kvarnens bakre vägg. Där smalnades den av
genom en avtängring och en lucka, damm.

tröskel

greplava

12 bord = dammbolå. Och där vidtog stuprännan ofta gjord av en urhålkad furustock. Stumpen eller greplaven ^{gade} ~~var~~ i genomskärningsarea av ^{omkr} 100 x 60 cm; stuprännans d:o var omkr. 35 x 35 eller mindre. Men vatt. net gick mycket fortare i densamma. ~~Med~~ emedan den hade en lutning av 45° ^{eller mera} 60°. Den ledde vattenströmmen direkt på kvarnbjultet. Den kallades ock kvark. Kvarho, Kvarhon, Kvarhosr, Kvarhoan, Kvarnrånna eller greplaven sammanhölls med vissa mellanrum utefter längden av ~~de~~ sammanknäppta träen av vilka det ^{bjälken} understa ^{vitade} på stevor.

Genom kvarnens åt stuprännan ock greplaven vettande vägg gick en stång av trä varmed dammluckan, dammbolå lyftes, då man skulle dra på kvara = sätta den ^{kvarnen} i gång. Man ^{drage på}

kvark

drage på

13

^{rännans}
 hade i öppning en lucka fastad på
 en vals med nålarna i lager å
 rännans sidor. På valsen fanns
 och inbarrad en hävstång i
 vilket ände pådragstången var
 fastad. Drog man åf sig denna, lyf-
 tes luckan = pådrag, sköt man den
 från sig, sänktes den och stäng-
 de valsetrommen. och kvarnen
 stannade på småmyran. = slå från.

Har ej hört att avläppöppningen
 kallades "flog". Men egendomligt
 är, att en självisk utvidgning av
 äroen medom kvarnarna (skvalt-
 i Grådaforsen) kallas Flogen.

Dammalucka, =, dammluckung, dammuckunan
Lucka, =, luckung, luckunan. Dammbo
dammbolä, dammbolär, dammbolän.

14. Hjulet kallades helt enkelt vattkjul, vattkjulä
vattkjuldr, vattkjulän. Den lodräta stoc-
ken, som utgjorde ^{i tvärsnittet} axeln, kallades hjul-
stock, hjulstettjen, hjulstocker, hjulstockan.
Den gjordes av ^{sv.}vind gran = grän.
Bladen eller skovelarna i hjulet = skov-
lär. De voro infällda i den vinda
hjulstocken. Omkring hjulet var
på senare tid en sammanhållan-
de järnring av stadigt bandjärn.
Hjulstocken var grovare, där skovel-
arna voro infällda och förtärktes av
järnringar, som sammanhållde
Nålen = nål, nåla, nåldr, nålan var
3-4 dm lång, rund i den del, som ej
indrovs i stocken. Situerad del var
fyrkantig och spetsig. Den fria delen
var nedtärkt i ett gott gjutet la-

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

(Stället se nedan)

15

ger, som var infällt i lättroteu - lättro-
ta, som i ena änden var fäst sta-
digt i en solid vägg eller stadig sten, och
i andra ändan ledade den vågräta stock
lättrateu vinkelrätt mot den uppåt-
gående lodräta lättstocken, vilken
kunde höjas eller sänkas genom
spett och ställas i önskad höjd genom en
kil. Höjde man lättstocken, resp lätt-
roteu, på blev det större avstånd mid-
lan stenarna - då läpareu, överkensu,
höjde sig. Det blev då grovt nysat
eller grops: gröpa. Tänkte man lätt-
stocken, resp lättroteu, på sänktes ä-
ven överkensu. Lagret var enligt min
papas mans påstående av gjutjärn. För egen
del undrar jag om det ej var av gjutstål
eller sänks babbits. Någon gång kan-
[här ej äll-
tid]

* Se
sid 19.

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

16 de stål nålen prorra upp hålet, så att den gick
i rymmen och Koarnen stannade. Man har
också påstått att lagret någon gång varit av
pockentholty. | Se 16½! |

Koarnlaven = mjöl-laven, 2 par stenar.

I kvallorna i Gagnef hade intet mjölk
omkring stenarna. När man började
mällden = maldern, maldde man först
den s. r. ringen = ringen, d. v. s. man
lät hade Koarnen, så att mjölet blev grovt
och lade sig i en ^{mjöl} ring omkring sten
parit upp till c:o 3 cm på från den
ovaru ^{under} ~~stenens~~ övre kant. Denna
ring hindrade mjölet från att lämna
Koarnen utom vid mjölkistan = mjöl-
stista. Understenen var nedfädd
i mjöllavens plankbotten, så att den
steg någon tum ovär denna. Utv. Forh. sid 17.

16¹/₂

Stoaltboarnsbyggnaden var i två våningar. Den undre, som hos en del var uppförd av sten, men i de flesta fall i Gagnef av trä, kallades vattenhuset, vattuhus; den övre, alltid av timmer, kallades mjölkhuset, mjölhus.

vatten-hus
mjölkhus

Övertaken kallades löparen: löpörn. En del uttalade som om de vore dubbelstrevet = läppörn. Det senare är i byggen uttalat å löp-magnu. Man säger läppörn om den.

I löpare,
bet. 1

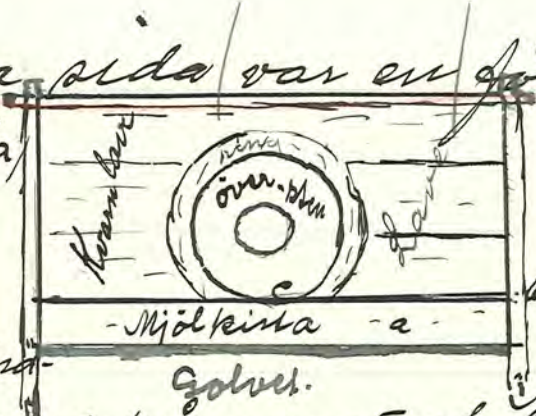
Låget, i vilken ^{kvorn} målen gick, och som var infällt i låtkrotten (vid 15) kallades stället = stää. Det var försatt med flera hål, så att man kunde flytta i ett mytt, om man nött igenom ett av dem. Gick målen igenom ^{stammade kvarnen osannolikt, antagligt.}

stää

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

17

En mjöllarens ena sida var en försänkt
rännla, mjölkristan (a)
vars kant, se bilden (b)
bildade tangent till
stenarna. Ringen hind-

mjöl-
kista

rade mjölet att kastas ut på annat ställe
än vid c där ingu ring kunnat
bildas. Men vid c kastades mjölet ned
i kistan och lade sig nedanför c. Det
ålag skvaltmslvarn, kvargubben
att med en kara = karu, raka
undran mjölet åt mjölkristans
ändan. När kistan var full, öste
han mjölet i säckar. Vanligtvis
blev det 2 säckar av en kista.

→ Smesum
georum.
skänns
yta imie
i hult-
stuckan.

Hjulstocken var sin $\frac{2}{3}$ ungefär, quomdra-
gen av sresa en 4kantig järnstång,
infädd till hjulstockens centrum. Top-

/mjölet

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

18 Den var fast anbringad i hjulstocken
med ringar, bultar och märtor, på
att den var orubblig i både längd- och
sidled. Den måste botten väl i stocken,
ty överstenen rördes, lyftes och vänt-
tes genom den, enär peglanä, på
vilket överstenen hängde, sattes fast
i snesens övre ände. Snesen gick
^{up} igenom understenens busbning-
gässen. Där var ~~de~~ snesen rund. Den
skulle ju gå runt inne i det runda
hållet i busbningens Centrum. Jag da
håll fick varken vara för glapp eller för
strängt. I fjärra fallet sådes: kvaren ä
i gässen. I senare fallet gick o helt
Plev kvaren lös i gässen skulle det repa-
reras med gässkilan, för vilka spår
gjordes med gässjäre

ULMA 10361, Per Lind, 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

bus

busjärn

19 Bussningen, bessn, fyllde ögat i under- Buss
stenen. Genom ~~det~~ ett runt hål i buss-
ningens centrum - med 5 a 6 cm:s diameter - gick
snesen, ~~to~~ var fria ände där var svarvad
cirkelrund, utom själva tofsen som var
fyrkantig , passande till liknande
hål i seglaret.

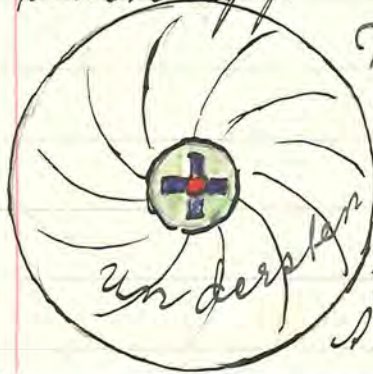
Den å blad 15 nämnda lättstånja eller lättsteltjen-
som lodrätt gick genom kvamgolvet och ledade mot
lättröten, - hade en tvärlå strax ovanom
kvamgolvet. Den tjänade dels till fäste för spel-
ket, när man skulle lägga och dels till stöd
för den keil lätt-tjil som sköts mellan keil
svartan ^{och till lättstånja} och golvet, för att reglera lätt-
ningens eller ^{löparns} kvarnens höjdställning.

På en del skvallkvarnar hade man också
en s. k. lättbjörn, en anordning med ett jäm, lätt-björn
fält genomstampat med hål och en å väg- (hant.)

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

20 gen anbringad en krot, björnen, Enom
att anbringa denne i olika hål kunde
koarnen regleras. Jag har ej själv sett
anordningen, och beskrivningen å den, än
som jag fått, är alltför ofullständig.

För att återgå till bursningen i un-
derstenen må påpekas ^{äm en gång} att den måste
vara lagom tät kring snesen. Vid den å sid 18
omnämnda kilningen hade man å en del
koarnar hjälp ^{av} ett slags träbitar som radi-
ärt kunde kilas in emot & hålet, då snesen
stäck upp enligt vidstå en de teckning:

Bursning: —; Kilar: —; hål för snesen: —;

De 4 radiära kilarna eller träbi-
tarna drevs & utifrån in mot nå-
len, som de mötte med ändträ.
Å en del koarnar kilade man i

21 bussningens trämassa. För att utrona,
åt vilket håll det var glappet, lade man
sådeskorn på bussningen och knackade
på snesen med en hammare. På sådes-
kornens dallringar kunde man se, var
det behöövde kilas. Sedan bussningen
var klar, smorde man iser kring sne-
sen. Detta bildade ^{en fullnad} ett teitt, på att ej så-
deskorn skulle tränga sig ned mellan
nålen eller snesen och bussningen. En
del nubbad fast en läderbit över buss-
ningen med hål för snesen, på att kor-
nen lättare skulle glida av och ut mellan
stenarna för att smala.

Seglarna trädde på snesen och satt
stadigt på den. För dess båda ändar voro
seglsanspor infällda i ömse sidor av lö-
parens öga. Spårren fördjupades då och spår

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

22 då allt eftersom löparna nöttes.
Skvaltstenarna voro av hård, grov
sandsten och något mindre än
vanliga kvarnstenar. Diametern
omkring en meter. Tjockleken, då de
voru nya, omkring 2 dm. Ogars diameter
c:a 25 cm. Omkring löparna och även
understenen ring av ^{eller ringar} stadigt bandjäm.
För min del har jag aldrig i Gagnef
sett någon gjutjärnsring för att åka
löparnas tyngd.

Av täljsten voro endast rikstens stena
vid den stora luttkvarnen, som så småningom
gjorde slut på skvaltarna.

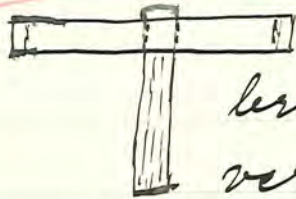
Kvarnstenarna köptes. Jag hörde Kvar-
fogden (Kvarnfogden) säga till min far, att den
nya stenen, som köptes, var från Årsunda.
Som då detta är c:a 55 år sedan, kan det jag minns fel.

23. Vid hackningen fördes kvarntuten åt
ena ändan av labben. Tuten läpte å trämm
asar ^{eller lumnor,} som gingo från vägg till vägg
parallellt med bakväggen. Låparen
restes upp vid labbens motsatta ände. Vid
rensningen brukade man ha hjälp av
någon i en grannkoarn. Det skulle minst
vara två. Man lyfte med spelt och satte
under en bit med skraft.

Låparen malades tills den vägde å
understens kant. Då lyftes den med
handkraft, vilket gick bra för ^{en} ~~en~~ ^{en} ~~en~~ ^{en} ~~en~~
flera. En av mina sager man, var nära
att föreläckas, då han i litet överdåd
ej bekvämligaste hjälp, utan reste den
själv. En tillfällighet räddade honom.

De som hackade låparen, gingo då
understenen satt man grunde över, då

24 man hackade. Skvallorna hackades med
flathackor, å vilka å vaulig slipotten

slipades egg. Grovslipningen
brukade skvallmjälvarne
verktäta under malningen
genom att låta hackan skamfilas
av den snurrande kvarnstenen.

Kvarnstenarna soarkades ej. Så gjorde
man däremot å den stora hullkon-
nen, där man använde pickham-
mar med låra pickuddar, som väntes
i smedja. — Rippeloma, räpplon, skulle
fördjupas jämsides med stenen yta.
Skulle vara yttre grunda vid
Ranten.

Stu förenklighet iakttagas vid löparens
nedläggning. Vid de tillfällen jag var med,
användes den å mittu av föreg. rida

25 ritade Rileu för att hålla upppe löpareu något till dess man fått honom rätt och riktigt vilande med seglanti i sina skaror. — Man måste nog sopsa ren såväl båda stenarna, loven och mjölkritan med en hårsopborste = söpstapp, för att få bort stenmjöla, så att det ej skulle komma i.

söpstapp
stenmjöl

I löparens öga satte man den s. k. skredtjjen, en ring av järnplåt i form av en c:o 25-28 cm hög cylinder, icke hoplodd utan fjädrade sig efter ögats väggar. Den tjänade till att hindra saden att komma ovanpå löpareu, då den skakades fram ur skon.

skrock

Kvarntuben placerades nu över stenarna. Skon eller den rörliga botten av kvarntuben var med små klyppor fäst vid protear å tuten. Vid ena sidan var skon förlängd med

sko m.

26 en slå. Den utgjorde färte för en lodrätt stående rund, grov Käpp, ress-
Kälven, fäst vid sin övre ände vid Kvornutulen. Den stod på löparens övre sida. Så snart löparen var i gång, hoppade och ryckte resskälven och bringade därigenom skon i skakning, på ett spammålen rasade ut och ned i kvornögat innan för skrottjen.

För att sådana ej skulle stanna kvar i ägat eller skrottjen använde man sig antingen av renspinne eller ogkvarst. Den förnämnde var en något böjlig pinne av björk, fäst på att den läpte efter skrottjens insida och fötade på den inåt, så att den skulle sjunka ned och mata senama. Ogkvarsten var en björkristkvarst, som

27 böjdes i vinklet och fasthölls i vinklet
genom lindvidjorna. Den spelades
sin lagans form och längd, fasthålls
och tjänade samma ändamål som
restspinnen.

På lutens framsida var en lucka,
som kunde skjutas ned i skons halv-
cirkelformiga ränna, så att den
t. o. m. kunde stänga all avrinning
av sid. Luckan kunde föras upp
och ned. Sköt man upp den, mata-
des boarnen rikligare och tvärtem.
Så snart den kom i rätt läge, kullades
den fast. Denna var sålunda ett slags
spjäll, men jag har ej hört annat namn
på den än matarlucka.

Skons höjd kunde ändras medelst
redjorna, varmed den var ~~var~~ upphängd.

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

matar-lucka

29 av trä / alderträ / i senare tid dock
plåtskovelar.

Tvåkväris kom från gården
Pärkarlen med häst och kärva
påföljande morgon i dagningen för
att bär så (bära av). I Gråda
forsen gånge det att gå med sä-
karna på ryggen utefter de gung-
ande spångarna med skvattorna
å ena sidan och å den andra den
okunnande frossen. Fallan skedd
någon olycka. Den varma säcken
smög sig så mjukt efter ryggen och
man tänkte ej på faran, bära att
kvickt bär så o lass ti. Och sen
hem och äta kvargröttn, som man
ej underlät att koka av det ansmalda
mjölet. Var det inbillning, eller smakade du verkligen bällu?

bära utav
(m. häst)

lassa uti
gr kvar-
gröt

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

Säckarna voro av hemvärt tyg, säckväv,
vävt av ^{den} grövsta blånumra. Råg-
mjölet bars ofta i säckar av kalvskinn.
De ville gärna halka g av ryggen och an-
sågs farliga att bära i de långa spångar
na vid Trädaforsen.

Säck
Om mjöl-
säckerna se.

D Malning.

Tjör så kvara mäs e kvarlass/
malderslass. Spammål som
skall malas: malders. Mjöl. A fimm
int e skapande damms ti husa. Vi
så lov så kvara å mäs mala.

Säckar: Blaggarsäck, finast och bitast/
donsäck, skinnhusa, säck så
käsfinn.

Säck av halvskinn?

skinn-
kuse

Gröpa, mala gröpe, skrä, = ställa
Kvarnen mycket lätt för korn, då
skalet — om kornet var bastutorkat —

3) Klävs och släts av. Skålen blåstes bort
och kärnorna maldes. Blev ett fint,
vitt mjöl.

Sädr, sädos, Kli. Sikta, sälsikta,
rögsikt, höppa, höppmåli.

Maldertorr. I degä, sade maldes-
man, om spannmålen var för torr
lite torr. Därskilt råg brukade (=malto)
då klibba vid stenens yta och
bilda en klibbig kaka, så att
malning blev omöjlig. → dega v.

Säden torkades på bastu. En-
dast på två ställen i hela socknen,
vid Kommunistgården och i Seps-
lindan Gunnars Kolmar. Bastugår-
Gunnars flera i varje by, en för
en klunga av 5-6 gårdar.

Vid 3 av bastugårns väggar/inuti

32 Summas tortklavar i två våningar
Tortklaven var av spåntad plank, med bräde framtill och en lucka på brädet, så att man kunde kara ut råden, då man skulle påp-tå, d. v. ha råden i säcken, ² sopa utav råden var borta. Råden breddes ut på lavarna i jämn-tjocka lager. Mitt på jordgolvet i bostugan var en stor grästen mur. Där gjordes sedan upp eld. Råken gligger gick ut genom 4 gluggar i fram- och bakväggarna, ty skerten gammal ej. När den lummig net, så att ingen rök uppstod, stoppades luckorna illu gliggan igen. Det blev stark värme och råden tortkade fort. När de emellanåt

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

33 fingo de gå till bastugan och röla
pröra så att såden blev torr jämnt.
Då var det nödvändigt att vara två.
Var man ej försiktig kunde lätt en
olycka ske, när luften därinne så-
kert innehåller en god del kalotid.
Man kunde därför använda bastu-
gan till avlusning eller avloppning.
Då man inte blev lika dammmaner från
Leksand som stängde in träten i bastugan för
att avlusas och sen rapporterade: "Tottn låg ut
ved derra å glist i tando, fer an a vurti
å må lussu."

Bastugorna användas ännu, när man
torkar matt och lin.

Dra på Kvara. Å rinn mittji
vatten nå molnarn sdr. | Kvara kalla halta
Då är det jul i busningarna. Stenmjöl, ringer v.

34

mjöl. Stensmjöl: det som sopades ihop efter hark-
ningen och kaskades i forsen, rivjen, och
gröpa, det som maldes för att bilda ring
och annat som med avseende maldes grovt
år kreaturen mjöl den kollektiva benäm-
~~ningen~~ på det jämförlevis finmalda, vare
sig till människa eller kreatur föda.

gröpa

mjöl

Mjålet förvarades vanligen i stolphärbut
i kar och standfat. En och annan hade sin
skilda mjölläras. I säckar hade man det
lestat till den det hann tå soaln lä.

Stollkoarnarna voro oftast byggda ge-
mensamt av ett kvärnlag. I Gagnef äro
de av så hög ålder, att man förlorat minnet
av anläggningstiden. Men kvar står att
andarna räknades i dygn, vanligen tolv,
i några 7. Den som sådde om ett kvärn-
dingen (kvärndygn) sådde om $\frac{1}{2}$ resp $\frac{1}{4}$ av

kvärndygn
(känns)

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

35 Koarneu. Vid arvitkiffe uppstoda så halou
tridjedels, fjärdedels dygn etc.

Säkertligen har det Gunnits Käppar,
sykrantiga, där man i gammal tid hade
delägarna ^{mann och stypgäster} m. m. ruckurna. För min del
har jag ej lyckats ännu komma närmare sådant
på spåret. I senare tid, på årsmötet
1800 talat användes kvarnlocker. En
sådan har jag sett. Delägarna stoda an-
tecknade där och deras presentationer.

Kvarnuggda / Koarnfogde / kallades en
som hade uppsikt över koarneu, förvarade
mycket, delade upp måningtid eller
dygnbytte koarneu. Ä koara dinglitt?
frågade mig en hustru i en gård, dit jag som
litet skolgasse skickats i ett koarnärnde. Jag blev
svaret skyldig. Jag förstod inte innebörden på
den termen. Kvarnfogden hade också kallats lit

Kvarnfogde
(hanne)

dygnbytte
"fördelade koarn-
bytet på
delägarna i
koarneu"

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

36 sammanträdde, när det behöfdes för repara-
tion, ombyggnad e. d. De som ej hade det
i koarn brukade betala för att få mala
på en skvalta. 50 öre på dygn var på
1880 lärt vanliga kontanta prinet för att få
mala ett dygn. Man malde då 5 à 6 tunnor
för råd. — Bonden själva malde. Dess-
utom fanns det också speciella skvalt-
mölnor som mot mycket låg betal-
ning + mjöl åroga sig besväret. Men till
en bondes (^{kompis} kunnskap) hörde på den tiden
att kunna mala på huskvarnkoarn.

skvalt-
mjölmalare

Tid enslige koarnar fanns det alltid
en koarnstuga, kvartstuggu. Tid Grådafer-
den fanns det ursprungligen 3: land-
stuggu, mellanstuggu, på en mellanliggande holm,
och stampstuggu på Stampaholmen längre
ut mot den stammande storforsen i sjövattningsådran.

kvorn-
stuga
(hänse.)

Se
sid.
40 :

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

37.

Dessa stamp grovarklugor voro under på-
 pengar - vär och höst - fyllda av skvaltma-
 lare från skilda delar av socknen. I ena hör-
 net fanns en stor grålusmur, där en väldig
 stockbrasa brann dygnet om, by varje
 ordentlig molare skulle ha med sig
 en färsvarlig vedkubbe den s. k. Kvar-
Käbben som liuskatt till brasan. I en
kvartkabba dömdes varje klump,
 som var alltför hårdkluren vid
 värens vedhuggning.

Iuför denna glimmande stock-
 brasa putto nu de mjätiga Karlarna
 kokade gröt, stekte fläsk eller äto av
 det pondagsstekt d. v. s. skalad potatis
 som varje duktig husmor kunde med
 kokt fläsk, fint mjukt bröd o. d. osv. I en
 kammläpkes över vad som hände i bygden.
Hä hant ja hört varjil i hjörtja hall

kvartkabba
(hänv.)

ULMA 10361. Per Lind. 1937
 DAL GAGNEF
 Frgl. 43

(konj.
 värtstake)

38 Koara, hade gagnesbonden på den tiden
vid en oväntad nyhet. Tidningar oss såll-
syna, men ersattes av kyrkoallén på sön-
dagen och Koarnstugan under mal-
såsningen. — På stugans motsatta inner-
vägg, belysta av elden från gränsöfven, var
det ligglavav i två våningar, varje lave
två manslängder djupt och i vänta fall kunde
3 ligga i bredd. Vid stor frekvens kunde dessa
två lavar härbärga ett dussin mjölnare.
Fält och afta behöövde de dock ut för att
bitta efter Koarnen. Ty det var ju inte
säkert att maskineriet fungerade alldeles
utan tillagn. De lyske sig med stickblor,
och på morn tid ämn med lyktan å de
småa spångerna.

Hästarna stoda i Koarnstallen. De långt
fört boende hade hästarna Koar över natten.

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

Koarn-
stall
(Lind)

39

Skallu vara linrade, försedda med spiltor och halmblädd, och hästarna hade det lugnt och varmt. Gagnefbonden är rädd om hästerna. Sömliga mer än om Käringsen, ^{bland} padd. (nägon ordsakare).

Å nästföljande sida synes en skiss av Grådaforskvamarna, när de under 1800-talet vara i full gång. De ~~är~~ betagna i Kvarn- eller Grådaforsen i Österdalälven. Uppgiften finnes att de skulle varit 25. I skissen synes det blott 24. Således finnes vid Österdalälven 24.

För varje av dessa, varas en del äro såg kvarnar, avsett i tunnland mark vid storkiftet 1812-1818.
 " Skulle vid varje såg- och mjölgvarn aflägas en Rymd av ett Tunland till Vidrand och Rymmen för sen och nödiga Sammenbyggningar. "
 } i storkiftes protokoll.

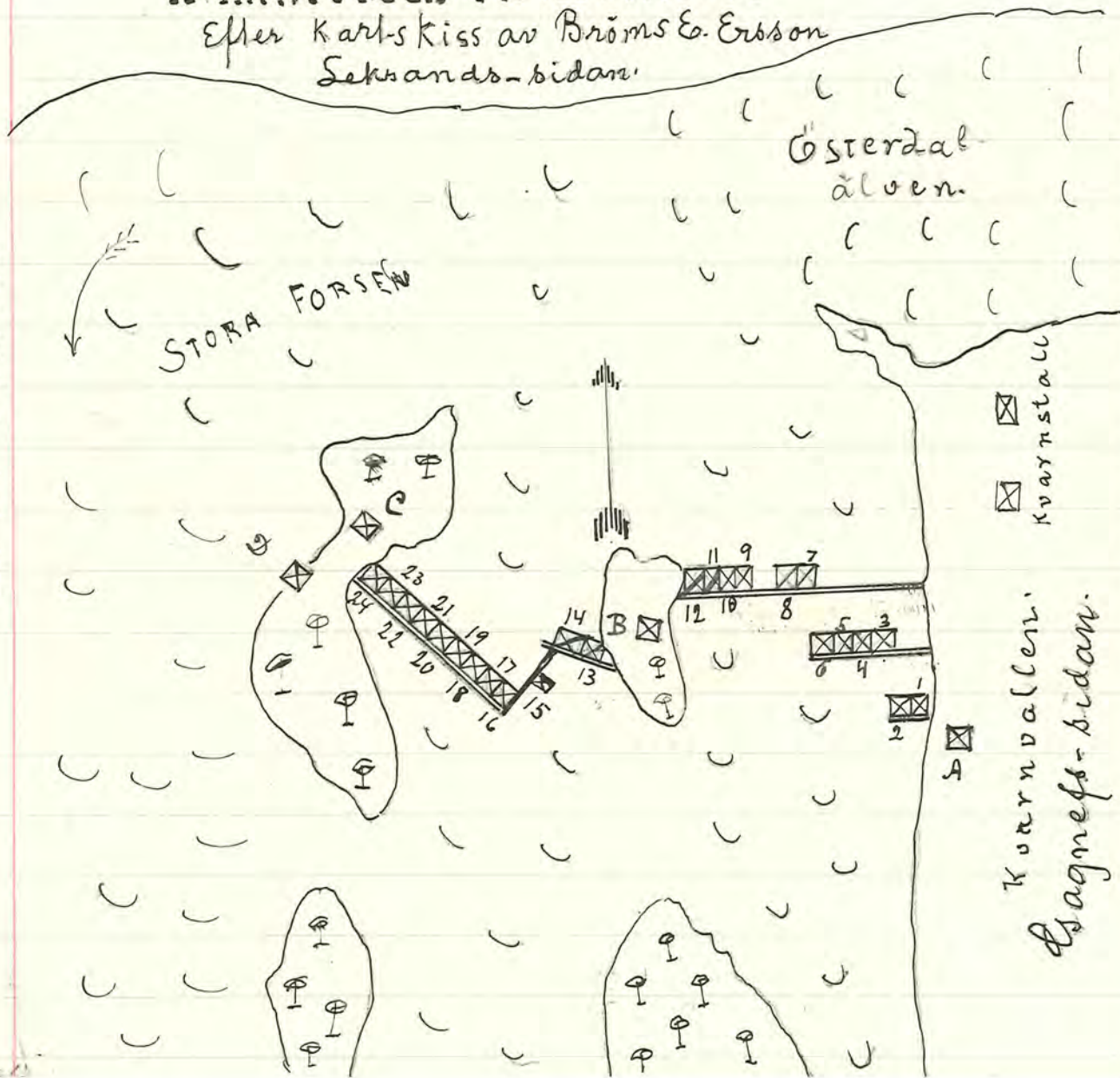
Vid Kalstekubäckten	2
" Bogbäckten	9
" Bröjännån	1
" Tarsån	16
" Åltån	1
" Skallbodarna	1
" Flyttån	1
" Rista bäcken	7
	<hr/>
	Summa 62

ULMA 10361. Per Lind. 1937
 DAL GAGNEF
 Frgl. 43

KVARNFORSEN PÅ 1850TALET.

Efter Karlskiss av Bröms E. Ersson
Seksunds-sidan

ULMA 10361. Per Lind. 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43

- A. Landslugge
- B. Millastugge
- C. Stamp
- D. Stampslugge
1. Liss Forsbygga
2. Tjärnbygga
3. Liss-Albygga
4. Prästboord.
5. Stor Albygga.
6. Måx-kvara
7. Väst-fjäm "
8. Stor Svenba
9. " Eagns kvara
10. Liss " "
11. Esammil Forsbygga
12. Ny " "
13. Nord åkers kvara
14. Näs bygga
15. Maklaba
16. Färdshälla
17. Pöck- "
18. Stor Nykvara
19. Sol kvara
20. Olintika
21. Liss hälla
22. " Nykvara
23. Bergkvara
24. Kils kvara.

41.

Folkminnen m. m. rolande kvar-
nar och malning.

Om man slog på för litet kor-
rad råg, så ville du gärna klibba
och det kunde rent av bli stopp. Så
tycks du någon gång ha blivit för
Måtkvara, (N:o 6 å kartkissen å sid 40)
Följande ordstav stannar nog från
någon dylik malheur: "Tjopp, sa Måta,
feck rgg."

När en kvarn sättes i gång,
går hon långsamt och man hör hur
stenarna skava ihop: Ja quv må,
ja quv må, sa kvara. Luns, gremme
har kommit riktigt i full fart. Varven
gå lätt som ångan på ett lokomotiv i full fart.
Vaffor, vaffor, vaffor? Jägar hou
gäckande. För dem då stor

råg

ULMA 10361. Per Lind. 1937

DAL GAGNEF

Frgl. 43

haagersäckan, för dem där
stoor haagersäckan kla-
 gar och grivas sig den fört-
 nämnda.

Petter Per var sturspälman
 i Dagny på 1800 talets medium unge-
 fäv. Men var hade han lärt sig
 spela? Ja, i dunkla vinternätter,
 när käggen blomrade ut på Felling-
 och Stampholmarna, då gick
 Petters Per ut till den sistnämnda.
 Där höjde han näcken spela
 sina melodier i Stora Gården.
 Där lärde sig Petters Per spela.
 Och därför tog Petters Per sina
 melodier med sig i gravan.
 Nu är det slut med de gamla
 skvallerarna i älven och bäckarna

43 i Gagnef. År de 24 Kvarnarna,
stampen, Kvarnstugarna och
Kvarnsballeu kvartår numera
endast stampen till en Kvarn,
det är n:o 18, Stora Nykvarnen. Den
står som den ståndaktige Lemnals-
dalen. I denna Kvarn var jag
en gång delägare med $\frac{1}{12}$. Möjligen
kommer Dalarnas Hembygdsför-
bund gå i författning om att konser-
vera denna sista rest av ett Gagnef
som gått.

Gagnef-jaktens mat nu sin
spammål på Bergslagens elekt-
riska Kvarn m. fl. dylika.

Men i en karta från Karl den tiondes tid
i Lantmäterikontoret i Stockholm äro Kvarnar-
na i Gråda församling utöfna.

44

Säkertingen äro de mycket äldre
Förmodligen eller möjligtvis är
det en frukt av Rung Gästas an-
ordningningar att förmå folket
att anlägga nijäl- och sågkvar-
nar.

ULMA 10361 . Per Lind . 1937
DAL GAGNEF
Frgl. 43